

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ БОЛГАРСЬКОЇ ДІАСПОРИ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКУ М. С. ДЕРЖАВІНА

Н. І. Самойленко

Самойленко, Н. І. Національна ідентичність болгарської діаспори у творчому доробку М. С. Державіна

Стаття присвячена науковому спадку відомого російського та радянського вченого, історика, етнографа, лінгвіста, академіка М. С. Державіна (1877–1953) у галузі болгаристики. Акцент зроблений на дослідженні ним болгарських колоній на півдні Російської імперії та з'ясуванні механізмів збереження етнічної самоідентифікації болгарською діаспорою.

Ключові слова: істориографія, історія Болгарії, болгарська діаспора, М. С. Державін.

Самойленко, Н. И. Национальная идентичность болгарской диаспоры в творческом наследии Н. С. Державина

В статье рассматривается научное наследие известного российского и советского историка, этнографа, лингвиста академика Н. С. Державина (1877–1953) в области болгаристики. Анализируются работы, посвященные болгарской диаспоре в границах бывшей Российской империи; акцент сделан на описанных Н. С. Державиным механизмах сохранения этнической самоидентификации.

Ключевые слова: историография, история Болгарии, болгарская диаспора, Н. С. Державин.

Samoylenko, N. I. The National identity of the Bulgarian Diaspora in the scientific heritage of N. S. Derzhavin

The article is devoted to the study of scientific activity of well-known Russian and soviet scientist Nicolay Sevastjanovich Derzhavin (1877–1953) whose field of research had a great deal with Bulgaria history. The scientist's contribution to investigation of the Bulgarian Diaspora in the former Russian empire is analyzed. The author pays attention to the ways of keeping the Bulgarian ethnic self-identity that had been described by N. S. Derzhavin by 1917.

Keywords: historiography, history of the Bulgarian people, the Bulgarian diaspora, N. S. Derzhavin.

У глобалізованому світі особливої актуальності набуває адекватне вирішення проблем національних меншин з метою збереження їхньої унікальності у якості активних суб'єктів історичного процесу через збереження етнічної ідентичності. Значні зрушення у державному будівництві впродовж останніх років та нові реальності постсоціалістичного буття в Україні також викликали особливу увагу до питань етнічної та національної ідентичності спільнот: адже за умов розпаду поліетнічних держав у Центрально-Східній Європі наприкінці ХХ ст. та формування нових державних утворень національна ідеологія сфокусувалася на етнічній та національній ідентичності. Це стосується не тільки титульної нації, але й тих, що впродовж життя багатьох поколінь мешкали на теренах колишнього СРСР та чия громадсько-політична діяльність значно активізувалася з падінням комуністичного режиму. Серед них, поза сумнівами, слід згадати болгарську спільноту. Болгарська діаспора в Україні налічує понад 200 тис. осіб¹. Попри чисельні історичні та політичні зміни вона зберегла свою мову та культуру, що стало наслідком дії різного роду чинників, зокрема й тих, які формувалися тривалий період часу. Ці чинники заслуговують на особливу увагу з огляду на потреби формування державної політики у багатоетнічній країні з такого делікатного та складного питання, яким є національне. Шанобливе ставлення до історичного спадку болгарської спільноти, як і до решти етносів на території України, виступає запорукою збереження їх етнічної ідентичності та виваженої національної політики держави.

У сучасному соціогуманітарному знанні не склалося єдиної думки щодо розуміння нації, етнонаціональної ідентичності та факторів, які їх визначають², проте більшість дослідників вбачають зв'язок між конкретно-історичними умовами життя етнічного колективу та компонентами етнонаціональної свідомості й самосвідомості. У цьому зв'язку вивчення болгарської діаспори в Україні, яка почала складатися з першої чверті

XVIII ст., дозволяє наблизитися до більш чіткого розуміння закономірностей формування та функціонування ідентичності етнічної спільноти як такої. Одним із засновників наукової традиції дослідження болгарських поселень в межах сучасної України, в працях якого зафіксовані механізми самозбереження етнічного колективу за умов інонаціонального оточення, з повним правом слід назвати М. С. Державіна (1877–1953).

Науковий доробок М. С. Державіна, уродженця с. Преслав колишнього Бердянського повіту Таврійської губернії, відомого історика-славіста, етнографа, мовознавця, археографа, члена трьох Академій наук (СРСР, Білоруської та Болгарської), першого „червоного“ ректора Петроградського університету (1922–1925), директора першого в СРСР Інституту слов'янознавства, котрий залишив понад 500 наукових робіт, є багатограним та різноманітним. Закономірно, що його праці неодноразово привертали увагу вітчизняних і зарубіжних фахівців³. Проте конче потрібні узагальнення напрацювань науковця, які є ключем до розуміння змісту та компонентів етнічної свідомості болгарських поселенців на теренах колишньої Російської імперії з огляду на потреби сьогодення, ще чекають свого часу. У цій статті розглядається болгарська етнічна спільнота за спостереженнями М. С. Державіним на початковому етапі його творчості (1897–1916)⁴, коли він фактично заклав підґрунтя – це є загально визнаним⁵ як у вітчизняній, так і у болгарській науковій традиції – для подальшого дослідження болгарської діаспори. Результати його наукової діяльності у справі висвітлення життя болгарських колоністів кінця XIX – початку XX ст. було підсумовано у книзі „Болгарські колонії в Росії“ (Т. 1, 1914; Т. 2, 1915)⁶, яка заслужено високо оцінювалася сучасниками та не втратила своєї значущості донині. Вона є першим комплексним дослідженням болгарської етнічної групи на півдні України⁷. М. С. Державін ще студентом Ніжинського історико-філологічного інституту розпочав історико-етнографічні та діалектологічні дослідження болгарських поселень за підтримки відомого болгариста М. С. Дринова, згодом – Московського археологічного товариства, Академії наук і Міністерства народної освіти. Наслідком його досліджень стала низка статей з етнографії болгарських колоній Таврійської та Херсонської губерній, видана на сторінках широко відомих наукових часописів тієї доби („Этнографическое обозрение“, „Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества“, „Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук“, „Славянские известия“, „Живая старина“). Доповнена матеріалами з етнографії та лінгвістики Бессарабської губернії, вона перетворилася на базу майбутньої узагальнюючої праці – згаданої вже книги „Болгарські колонії в Росії“, що була захищена як магістерська дисертація 1916 р. В дисертації М. С. Державін дослідив практично всю наявну на той час інформацію етнографічного характеру про болгарських колоністів.

Початок наукового шляху майбутнього академіка в історії вітчизняної славістики був часом активного розвитку, урізноманітнення як тематики, так і методів досліджень; характер та спрямованість славістичних студій кореспондувалися з європейською науковою думкою. Відбувався процес закономірної диференціації славістичних дисциплін. Перші десятиліття XX ст. у російській університетській науці стали добою справжнього розквіту славістики, у тому числі й болгаристичних студій, що не могло не позначитися сприятливо на результатах досліджень М. С. Державіна⁸. Вчений здійснив п'ять експедицій (1897, 1900, 1904, 1910, 1911 рр.) у болгарські поселення й мав нагоду опрацювати фонди Народної та університетської бібліотек (1903, 1909–1910 рр.) у Софії. Проте лихоліття російських революцій 1917 р., громадянська війна, викликавши регрес у вітчизняному слов'янознавстві, вкупі з репресіями 1930–1940-х рр. щодо вчених, які досліджували сьогодення та минуле національних меншин на теренах СРСР⁹, а також у „справі славістів“¹⁰ фактично призупинили на тривалий час вивчення болгарської діаспори вітчизняними істориками. З іншого боку, серед причин занепаду інтересу до історії національних меншин слід згадати проаналізований В. В. Міхеєвою негативний вплив кардинальних змін в етнографічній науці, що стався після наради етнографів Москви та Ленінграду 1929 р., де теоретична етнологія була оголошена класовим збоченням¹¹.

Отже, через неоднозначні та суперечливі політичні процеси, коли здатність відчутти політико-ідеологічну кон'юнктуру, обрати найбільш „бажані“ теми для дослідження визначали не тільки творчі перспективи, а але й саме життя, у 1930–1940-і рр. болгарська етнічна свідомість опинилася на периферії наукових розвідок. В друкованих працях вченого вона розглядалася фрагментарно¹² у зв'язку з іншими проблемами, в першу чергу – етногенезом слов'ян, проте він продовжував вивчати болгарську проблематику. Зокрема, у листі до В. Златарського від 10 січня 1927 р. М. С. Державін повідомляв про свої творчі плани в галузі болгаристики, підготовку до друку книги про болгар в Україні¹³. Але ця праця, як й інші його розвідки цього часу про болгар за межами історичної батьківщини, стала надбанням архіву¹⁴. Широка наукова громадськість не була ознайомлена з їх результатами. Вони свідчили про накопичення знань та розвиток вивчення проблеми, але не змогли за життя їх автора зайняти належного місця в історії болгаристичних досліджень, не були введені у науковий обіг до 1996 р.¹⁵

Попри те, що вчений безпосередньо не ставив за мету з'ясувати, як та чому збереглася болгарська ідентичність колоністів упродовж понад 200 років з часу початку переселення, своїми чисельними публікаціями дає відповідь на це питання. Дослідник спирався не тільки на класичні праці попередників, в першу чергу А. Скальковського, А. Клауса, аналіз даних губернських статистичних комітетів і волосних правлінь, але й на свої власні спостереження, добре знання болгарської мови, що дозволило йому побачити та зафіксувати у своїх дослідженнях етнопсихологічні особливості болгарських переселенців (останні, як правило, залишалися поза увагою попередників) на тлі решти етнічних спільнот й уникнути абсолютизації окремих чинників (побут, повсякденна поведінка, святкові традиції та обряди, культура мовлення, зовнішні фактори, тощо) етнічної свідомості у справі самозбереження етнічної групи. М. С. Державін добре розумів громадянський сенс своїх розвідок для „вирішення негайних потреб народного буття“, говорячи загалом про становище болгарських поселенців, яке „в культурному та господарському відношенні було тяжчим“ за становище сусідніх національних меншин¹⁶. У листі від 14 травня 1911 р. до керівництва Болгарської академії наук з проханням сприяти у друкуванні його дослідження з історії болгарських колоністів він наголошував: „Рятуючи скарби матеріального та духовного буття, етнограф та лінгвіст ... рятує народність“, висловивши сподівання, що з його працею матимуть можливість ознайомитися не тільки фахівці, але й ті, про кого вона написана¹⁷. Визначаючи суспільну та наукову значущість етнографії, оцінювану ним у якості важливого елементу історичного знання¹⁸, дослідник фактично пов'язував вивчення повсякденного буття тієї чи іншої спільноти з попереднім розвитком набутого нею культурного досвіду¹⁹. Із цього можливо зробити опосередкований висновок щодо позиції М. С. Державіна відносно історичних аспектів власних етнографічних розвідок, історичну складову яких він вважав скромною²⁰, але усвідомлював: без неї не буде зрозумілим становище болгарських колоністів у цілому, ані причини збереження ними власної етнічної приналежності.

Саме в історичних екскурсах вчений визначив як умови збереження власної етнічної ідентичності болгарської спільноти, так і компоненти її самоідентифікації. Найсуттєвішою серед них було зазначено господарчу: „ступінь економічного добробуту колонії завжди... відображається на її культурності“²¹. Серед соціально-економічних умов – володіння сільськогосподарськими навичками, завдяки яким, маючи статус першопоселенців, що фактично став основою автаркії, колоністи зуміли вирішити потрібне у господарському відношенні Російській імперії завдання засвоїти цілісні землі. М. С. Державін докладно розглядає землекористування та систему землеволодіння колоністів²², опис яких не залишає сумнівів щодо архаїчності аграрної культури. На неї були приречені переважна більшість поселенців усіх болгарських колоній²³. Він переконливо довів, що „крім зерновиробництва решта видів сільського господарства на низькому рівні“²⁴. Стосовно соціального складу переселенської спільноти дослідник не бачить на початку ХХ ст. гомогенності, притаманній початку колонізації; більшість домогосподарств знеземелені. Зокрема, у його рідному с. Преслав лише 17,3 % спромоглися не зменшити розміру свого земельний наділу, отриманого при переселенні²⁵,

що вкрай погіршувало соціальне становище колоністів та створювало передумови для конфліктів на всіх рівнях існування поселень. Проте, за його спостереженнями, хоча й мали місце конфлікти (вочевидь на соціальному ґрунті), протестні настрої „не виходять за околицю свого села”²⁶. Отже, колоністи зберігали певну лояльність до влади держави, в якій жили. За умов соціально-економічної нестабільності всередині переселенської спільноти неминуче формувалися механізми усталених зв'язків заради забезпечення життєдіяльності, елементарного виживання та виокремлення їх серед інших етнічних спільнот.

Стосовно соціо-культурних умов формування та збереження етнічної ідентичності, про які йдеться у творчому доробку М. С. Державіна, слід вказати на зовнішні впливи, контакти з іншими етнічними групами та їх співвідношення з внутрішньогруповими взаєминами. У цьому зв'язку на перший план ним висувуються найближче етнічне оточення, соціально значущі трудові відносини всередині болгарської спільноти, контакти з інонаціональними поселеннями міського типу²⁷. Зокрема, говорячи про основні фактори впливу на розвиток болгарських колоній в Бердянському повіті Таврійської губернії, дослідник зупиняється на контактах з російським та німецьким етносами. При цьому він вважає „постійну відданість Росії” типовою рисою „болгарської національної свідомості”²⁸ та підкреслює, що „зовнішні запозичення [досвіду німецьких колоністів – прим. авт.] не змінили звичного укладу життя”²⁹. Згодом дослідник доходить невтішного висновку: „зближення з більш сильними чужоземними культурами започаткувало процес” поступової втрати національних відмінностей болгарських колоністів³⁰. Обставини, у яких опинилися переселенці, прирікали їх на працювитість та трудову кооперацію у патріархальній родині. М. С. Державін з боєм підкреслював, що працювитість болгар, як риса національного характеру, все ж не веде до розквіту³¹. Отже, ця соціально-психологічна особливість, притаманна болгарським колоністам, на початку ХХ ст. залишалася умовою виживання.

Ще в першій своїй розвідці болгарист-початківець докладно описав цілу систему приписів, настанов, які регулюють життя болгарина від народження до смерті у якості консервативно-зберігаючих засад етнічної ідентичності³². В своїй магістерській дисертації фольклорист та лінгвіст Н. С. Державін продовжив систематизацію та розширив коло досліджуваних складових етнічної ідентифікації через особливості побуту, житла, системи харчування, національного одягу, оригінальну систему родинних зв'язків, фольклору, різноманітних звичаїв, навіть дитячі ігри. Він звернув увагу, що за народними звичаями змішані шлюби засуджувалися (винятком були тільки вдови). У такий спосіб здійснювалася профілактика асиміляції, самозбереження та самоізоляції етнічної спільноти³³. Особливе значення він надавав пісенному фольклору, що до певного ступеня виступав носієм колективної пам'яті етнічної спільноти, навіть здійснив першим фонографічний запис зразків народних пісень³⁴.

Історичні екскурси дозволили М. С. Державіну об'єктивно охарактеризувати стан болгарської етнічної спільноти та її ідентичності у досліджуваний період. Він підтверджує незмінність основних етно-психологічних рис болгарських поселенців, описаних авторами 40-х–50-х рр. ХІХ ст.³⁵ Вчений помітив зв'язок між економічним становищем болгарських колоністів, змінами у суспільному житті, державною політикою та етнічною свідомістю³⁶. Фактично, зберігаючи себе як етнічну спільноту, вони зберігали й господарські навички історичної доби кризи феодалізму в Османській імперії, які в іншій історичний час, коли створювалися умови для вільного підприємництва, виявилися неефективними. Не сприяла економічному прогресу й система общинного землекористування³⁷. Як наслідок, з одного боку, руйнувалися засади болгарської патріархальної родини, що дослідник вітає як підґрунтя розвитку особистості, а з іншого боку, з сумом говорить про те, що чекає конкретну особистість, етнічну свідомість, за межами цієї патріархальної родини: „Замість ... турботи про законні моральні та матеріальні потреби єдинокровного та єдиновірного нам народу... на кожному кроці нетерпиме ставлення. Всі духовні потреби за подвійною печаткою адміністративних дозволів... У народу забирається його найкращий скарб – материнська мова та національні традиції, ... за-

порука народної моральності. Натомість ... – право запозичувати російську культуру міських низів з усіма її супутниками: алкоголізмом, розпущою, злочинністю³⁸. Отже, підсумовуючи свої майже двадцятирічні студії, М. С. Державін доходить висновку, що етнічна ідентичність болгарських колоністів опинилася під загрозою, що перед поселенцями постала перспектива повної асиміляції.

М. С. Державін глибоко дослідив питання про болгарських переселенців в Російській імперії. Науковець фактично з'ясував механізми збереження етнічної ідентифікації переселенців за умов, коли країна, яка їх приймала, здійснювала політику асиміляції. Творчий доробок М. С. Державіна наближає до розуміння змісту процесу етнічного самозбереження болгарської діаспори та адаптації до інонаціонального середовища. Фактично описані такі важливі компоненти етнічної ідентифікації, як стандарти повсякденної поведінки, набір настанов, приписів, стереотипів, що унормовують та регулюють внутрішньо- групові та міжгрупові відносини та зв'язки. Розкрито залежність етнічного самовизначення від соціальних, історичних та економічних умов, у яких перебувала переселенська спільнота. Дослідження науковця не дозволяють однозначно характеризувати ступінь етнічної ідентичності болгарських переселенців на тлі кризового стану самої спільноти. На це вказує ціла низка чинників, побачених М. С. Державіном (відсутність стабільних соціально-економічних умов, певна культурна відокремленість, приналежність більшості переселенців до однієї соціальної верстви, лояльність до соціально-політичної системи країни переселення). Таким чином, наукова спадщина М. С. Державіна зафіксувала розвиток основних складових етнічної свідомості та самосвідомості болгарської діаспори на теренах колишньої Російської імперії.

¹ Станчев, М. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Т. 1. (1711–2006). Статистический сборник. София, 2009, с. 532.

² Черниш, Н. Г. Соціологія. К., 2009, с. 259; Смельзер, Н. Социология. Пер. с англ. М., 1994, с. 305–307; Коч, С. В. Особенности процессов этнической идентичности в среде болгар-поселенцев Одесской области. – В: Дриновський збірник/Дриновски сборник. Т. 3. Харків–Софія, 2009, с. 286–287; Бонева, Т. България в Бесарабия: власт и идентичност (историко-етнографско проучване). – България етнология, 2009, № 1–2, с. 19; Горина, Л. В. Профессор Марин Дринов о болгарской народности в Османской империи. – В: Дриновський збірник/Дриновски сборник. Т. 4. Харків–Софія, 2011, с. 16; Стоянов, И. История на българското Възраждане. Велико Търново, 2010, с. 197–199; Ангелов, Д. Образуване на българска народност. – В.: България. 681–1981. София, 1981, с. 97; Магочій, П.-Р. Україна. Історія її земель та народів. Ужгород, 2012, с. 343.

³ Диневков, П. Руско-български етнически и културни отношения в осветлението на академик Н. С. Державин. – Исторически преглед, 1945, № 1, с. 84–86; Гандев, Х. Академик Николай С. Державин като историк. По случай седемдесетгодишния му юбилей. – Философска мисъл, 1947, № 3–4, с. 237–239; Ангелов, Д., Тодоров, Г. Н. С. Державин като историк на българския народ. – Исторически преглед, 1963, № 6, с. 74–93; Хаджиниколова, Е. Български преселенци в Южните области на Русия. 1856–1877. София, 1987. 176 с.; Михеева, В. В. Болгари півдня України і Молдови в историко-етнографічній літературі кінця XVIII–XX ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук. Дніпропетровськ, 1997. 19 с.; Турков, В. В. Научное наследие Н. С. Державина в изучении переселения бессарабских болгар в южнорусские земли в 60-е гг. XX ст. – В: Наукова спадщина Н. С. Державіна і розвиток слов'язнознавства: Матеріали міжнародної наукової конференції 15–17 травня 1995 р. Запоріжжя, 1995, с. 95–96; Шанова, З. К. Державинские чтения в Санкт-Петербургском университете. – Българистика, 2005, № 11, с. 55–58; Белова, Е. Переселение болгарского населения из Бессарабской части Молдавского княжества в России (конец 50-х – начало 60-х годов XIX века). – В: България Бесарабия. Вип. 3. Болград, 2005, с. 9–38; Пачев, С. І. Колонии видинских переселенцев в Таврии в 60–70-е гг. XIX в. – В: България в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 10. Одеса–Велико Търново, 2009, с. 85–92 та інш.

⁴ Михеева, В. В. Труд Н. С. Державина „Болгарские колонии в России“ и его место в болгаристике. – В: III Дриновские чтения „Проблемы источниковедения, историографии, истории и культуры Болгарии, истории болгаристики“. Тезисы докладов. 25–27 октября 1994. Харьков, 1994, с. 104.

⁵ Пачев, С. І. Висвітлення процесу болгарської колонізації Північного Причерномор'я в историко-етнографічних студіях Н. С. Державіна. – В: Дриновський збірник/Дриновски сборник. Т. 4. Харків–Софія, 2011, с. 460; Державин, Н. С. Ответ моему рецензенту. – Известия Отдела русского языка и словесности Российской академии наук, 23, 1918, № 1–2, с. 73; Мишев, Р. Българо-руско научно сътрудничество в областта на историческите науки. – Исторически преглед, 1982, № 4, с. 57; Михеева, В. В. Болгари півдня України і Молдови в историко-етнографічній літературі кінця XVIII–XX ст., с. 9.

⁶ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская, Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. – В: Сборник за народни умотворения и народопис, 29, 1914, с. 259; *Державин, Н. С.* Болгарские колонии в России. Т. 2: 1. Язык. 2. Обзор говоров. Общие итоги. Выводы и наблюдения. 3. Тексты с приложением диалектической карты. Петроград, 1915, с. 648.

⁷ *Пачев, С. І.* Висвітлення процесу болгарської колонізації Північного Причорномор'я в історико-етнографічних студіях Н. С. Державіна, с. 460.

⁸ *Лаптева, Л. П.* Два века славяноведения в России (к 170-летию создания славистических кафедр в российских университетах). – В: Славяноведение в России в XIX–XX вв. М., 2007, с. 19, 21.

⁹ *Белова, Е.* Переселение болгарского населения... , с. 12.

¹⁰ *Аксенова, Е. П.* „Изгнанное из стен Академии“: Н. С. Державин и академическое славяноведение в 30-е годы. – Советское славяноведение, 1990, № 5, с. 69–81; *Горяинов, А. Н.* Славяноведы – жертвы репрессий 1920–1940-х гг. Некоторые неизвестные страницы из истории науки. – Советское славяноведение, 1990, № 2, с. 78–91.

¹¹ *Михеева, В. В.* Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця XVIII–XX ст., с. 10.

¹² *Державин, Н. С.* История Болгарии. Т. 1. Происхождение болгарского народа и образование первого болгарского государства на Балканском полуострове. – М.–Л., 1945, с. 49, 62, 169; *Державин, Н. С.* К вопросу о происхождении болгарского народа (Письмо в редакцию). – Вопросы истории, 1952, № 7, с. 153–155; *Державин, Н. С.* Славяне в древности. Культурно-исторический очерк. М., 1946, с. 127–134.

¹³ *Българо-руски научни връзки XIX–XX век. Писма и документи.* Съст. Л. Костадинова, В. Флорова, Б. Димитрова. София, 1968, с. 105.

¹⁴ *Михеева, В. В.* Болгари півдня України і Молдови в історико-етнографічній літературі кінця XVIII–XX ст..., с. 10.

¹⁵ *Див.: Михеева, В. В.* Из рукописного наследия академика Н. С. Державина. Материалы по истории этнографии болгар. – В: Українська історична наука на порозі XXI століття: Харківський історіографічний збірник. Харків, 1997, с. 103–112.

¹⁶ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии Новороссийского края, Херсонской и Таврической губернии. – Известия Таврической ученой архивной комиссии, 1908, № 41, с. 25.

¹⁷ *Българо-руски научни връзки XIX–XX век. Писма и документи...*, с. 77–78.

¹⁸ *Державин, Н. С.* Этнографические условия развития болгарских колоний в Бердянском уезде Таврической губернии. – Известия Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества, 1902, № 1, с. 3.

¹⁹ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская, Бессарабская губернии)..., с. 205.

²⁰ *Пачев, С. І.* Висвітлення процесу болгарської колонізації Північного Причорномор'я в історико-етнографічних студіях Н. С. Державіна..., с. 461.

²¹ *Державин, Н. С.* Болгарские поселенцы на юге России. – Славянские известия, 1905, № 1, с. 684.

²² *Державин, Н. С.* Болгарские колонии Новороссийского края, Херсонской и Таврической губерний..., с. 39, 42–43, 49, 79, 82, 88, 102; *Державин, Н. С.* Болгарские колонии в России. Т. 1, с. 61–63; *Державин, Н. С.* Болгарские колонии на юге России. – Славянские известия, 1906, № 7, с. 84–85.

²³ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии Новороссийского края, Херсонской и Таврической губерний..., с. 87–88.

²⁴ Там само, с. 100.

²⁵ *Державин, Н. С.* У болгар Таврической губернии. – Этнографическое обозрение, 1900, № 4, с. 67.

²⁶ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии Новороссийского края, Херсонской и Таврической губерний..., с. 91.

²⁷ *Державин, Н. С.* Болгарские поселенцы на юге России..., с. 681–682, 683.

²⁸ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии Новороссийского края, Херсонской и Таврической губерний..., с. 41, 42.

²⁹ *Державин, Н. С.* Этнографические условия развития болгарских колоний в Бердянском уезде Таврической губернии..., с. 3.

³⁰ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии Новороссийского края, Херсонской и Таврической губерний..., с. 43.

³¹ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии на юге России. – Славянские известия, 1905, № 7, с. 606, 612.

³² *Державин, Н. С.* Очерк быта южнорусских болгар: 1. Родинные и свадебные обычаи. 2. Поверья. – Этнографическое обозрение, 1898, № 3, с. 37–62; № 4, с. 113–125.

³³ *Манолова, Г.* Аспекти на езиковата ситуация в етнически смесени бракове при българските переселници в Бесарабия. – В: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали.* Т. 10. Одеса–Велико Търново, 2009, с. 389–390.

³⁴ *Кауфман, Н. Н.* Академик Н. С. Державин и песните на българите, преселените в Русия. – *Българска музика*, 1971, № 8, с. 85–97; *Карагузалов, В. В.* Песенный фольклор болгар-поселенцев (фонографическая коллекция академика Н. С. Державина). – В: *Русско-болгарские фольклорные и литературные связи.* В 2-х томах. Т. 1. Л., 1976, с. 156–173.

³⁵ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии на юге России. – *Славянские известия*, 1905, № 7, с. 613.

³⁶ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии на юге России. – *Славянские известия*, 1906, № 1, с. 85.

³⁷ Там само.

³⁸ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии в России. Т. 1, с. 42.